

بررسی حقوقی - فقهی شهادت از راه دور با نگاهی به دیدگاه دادگاه کیفری یک استان تهران

| حسن علی موذن‌زادگان* | دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی،

دانشگاه علامه طباطبائی

| علی مولاییگی | دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه

علامه طباطبائی

چکیده

در عصر حاضر ظهور وسایل ارتباطی بین افراد و سازمان‌ها از طریق تجهیزات الکترونیکی و انفورماتیکی، موضوع دولت الکترونیک و پیرو آن دادرسی الکترونیکی را در مقابل دادرسی سنتی مطرح کرده است. دادرسی کیفری الکترونیکی به‌عنوان تحولی نوین در عرصه قضایی، به منظور تحقق فاصله‌گذاری اجتماعی در حوادثی از قبیل بیماری کرونا، کاهش هزینه‌های دادگستری و تسهیل در رویه دادگاه‌ها مواد قابل توجهی از قانون آئین دادرسی کیفری را به خود اختصاص داده است. یکی از موضوعات مهم در این عرصه، شهادت از راه دور به این شیوه بوده که در ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و مواد ۲۰۴ و ۲۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ مطرح شده است. با وجود این، حسب مصاحبه با تعدادی از شعب دادگاه کیفری یک، موضوع شهادت از راه دور تاکنون در رویه قضائی ایران تحقق نیافته است. دادگاه‌های مزبور چالش‌هایی از حیث فقدان زیرساخت‌های لازم و دیدگاه‌های ناشی از برداشت‌های فقهی دارند. در پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و نیز تحلیل محتوای مصاحبه قضات برای رفع چالش‌های مزبور و تأمین زیرساخت‌های لازم برای اجرای شهادت از راه دور راه‌کارهایی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: شهادت از راه دور، طریقت شهادت از راه دور، موضوعیت شهادت از راه دور، احراز صحت انتساب شهادت، متعذر بودن ادای شهادت، رویکرد فقهی و قضائی به شهادت از راه دور.

مقدمه

دادرسی کیفری که ناظر به کیفیت نحوه کشف جرم، تعقیب متهم، محاکمه، اعتراض به احکام و اجرای آن می‌باشد، دارای تشریفات است. این تشریفات به‌عنوان امری اجتماعی همواره مورد قضاوت و ارزیابی شهروندان قرار می‌گیرد. مطالعه سیر تحول نظام‌های دادرسی کیفری از دوران باستان تاکنون بیانگر تحول تشریفات مزبور به‌عنوان امری اجتماعی به موازات توسعه تحولات اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی در جوامع بوده است. بدین ترتیب تحول تشریفات دادرسی کیفری به‌واسطه توسعه روابط اجتماعی در اثر پیشرفت ارتباطات الکترونیکی و انفورماتیکی امری طبیعی هم‌چون سایر حوزه‌های عینی جامعه است. این تحول می‌تواند به سرعت بخشی در امر قضاوت کیفری، کاهش هزینه‌های دادگستری، پالایش محیط زیست به‌لحاظ مراجعت‌های حداقلی به دادگستری، تحقق فاصله‌گذاری اجتماعی در حادثه‌هایی مانند کرونا که تاکنون جان میلیون‌ها انسان را گرفته، کمک چشم‌گیری داشته باشد (Izzo, 2020: 1)^۱، زیرا بیماری هم‌گیری کرونا سبب مختل شدن عملکرد دادگاه‌ها در کشورهای متعدد شده و قضات را مجبور به تعویق پرونده‌های غیرضروری و رسیدگی به پرونده‌های ضروری از راه‌هایی همانند ویدئوکنفرانس کرده است (Bannon and Adelstein, 2020: 1)^۲. قانون‌گذار ایران پیش از شیوع ویروس کرونا با احراز ضرورت مزبور بخش نهم از قانون آئین دادرسی کیفری را به موضوع دادرسی کیفری الکترونیکی اختصاص داده و در موارد دیگری به تناسب موضوع، لزوم تحقق این نوع دادرسی را در نظام قضائی لازم

۱. اهتمام به آن به‌طور آشکار در سخنان مسؤلان قضائی هم دیده می‌شود، برای مثال در بخش‌نامه‌ای که از سوی

معاون اول قوه قضائیه ابلاغ شده، این موضوع نمود دارد. آخرین بازدید در تاریخ: ۱۳۹۹/۲/۹، ر.ک:

<https://www.mizanonline.com/fa/news/602767>

۲. تأثیرگذاری ویروس کرونا بر روی عملکرد دادگاه‌ها حتی به دادگاه بین‌المللی کیفری نیز کشیده شده است. از جمله می‌توان به روند دادرسی در پرونده آلفرد یکاتوم و پاتریس-ادوارد نگاسونا اشاره کرد که در ۱۶ فوریه ۲۰۲۱ آغاز شده و هم‌چنان در جریان رسیدگی است. دادستانی مهلت دریافت درخواست قربانیان برای مشارکت تا پایان پرونده را با توجه به مشکلات موجود در ارتباط با قربانیان و جمع‌آوری برنامه‌های کاربردی در شرایط ناشی از همه‌گیری ویروس کرونا تعیین کرد تا اطمینان حاصل شود که قربانیان از فرصت مناسب برای ثبت درخواست برخوردار هستند (ICC, 2021: 27).

دانسته است.^۱ از جمله آن‌ها موضوع ادای شهادت از طریق تجهیزات الکترونیکی بوده که در مواد قوانین کیفری مورد توجه قرار گرفته است.^۲

شهادت شهود در تمامی نظام‌های حقوقی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ادله اثبات جرم مطرح است و با توجه به گسترش تکنولوژی امکان ادای شهادت به‌صورت غیرفیزیکی هم مهیا شده است. امروزه این شیوه از سه راه می‌تواند صورت بگیرد: الف. صفحه نمایش‌گر: شیوه‌ای که به‌موجب آن، در یک طرف خارج از دادگاه، شاهد قرار دارد که یک صفحه نمایش‌گر و میکروفن جلوی او قرار داشته و شرکت‌کنندگان در دادرسی را می‌بیند و در طرف دیگر قاضی و هیئت منصفه حاضر بوده که با او به گفتگو می‌پردازند. ب. کنفرانس تلفنی: در این روش دادگاه به‌صورت زنده با شاهد یا متهم تماس تلفنی - بدون تصویر - برقرار کرده و به دعوا و شهادت از این راه رسیدگی می‌کند (مهرافشان، ۱۳۹۰: ۱۲۶-۱۲۵). ج. نوار ویدئویی: این روش اصولاً برای ارائه ادله‌ای همانند شهادت کاربرد دارد. در این روش شاهد، صدا و تصویر ضبط شده و پخش به‌صورت غیرزنده است (مفتخر و بلوردی، ۱۳۹۷: ۶). در عمل کشورهای مختلفی از این شیوه بهره برده‌اند. برای مثال دادگاه‌های آمریکا از کنفرانس ویدئویی، نوار ضبط شده و مانیتور صفحه نمایش در بسیاری از دادگاه‌ها استفاده می‌کنند (Havener, 2014: 2).^۳ حتی برخی دادگاه‌های سوئد اعتقاد دارند: «تفاوت عملی چندانی میان این نوع شهادت با شهادت زنده وجود ندارد» (Garofano, 2007: 690). در سطح دادگاه‌های بین‌المللی نیز استفاده از شهادت از طریق ویدئوکنفرانس برای نخستین بار در سال ۱۹۹۶ میلادی - در قضیه تادیچ^۴ در دادگاه‌های بین‌المللی کیفری یوگسلاوی سابق - اتفاق افتاد. اگرچه دادگاه در این زمینه مقرره خاصی در اساسنامه‌اش نمی‌دید، با این حال به‌سبب شرایط غیرمعمولی که در حین رسیدگی وجود داشت، دیوان با یک رویکرد انعطاف‌پذیر تلاش کرد تا در راستای اجرای عدالت، فرصت ارائه ادله از این راه را فراهم کند (نژندیمنش و بنزار، ۱۳۹۸: ۱۹۵). مواد ۱۶۱ و ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی شرایط ماهوی اعتبار شهادت شهود به‌طور الکترونیکی را به‌نحو مطلق به‌عنوان دلیل موضوعی شرعی و ماده ۱۶۲ همان قانون به‌عنوان اماره قضائی همراه با

۳. برای مثال، ر.ک: مواد ۱۷۶، ۱۷۵، ۲۱۷، ۴۹۲ و ۵۰۲ قانون آئین دادرسی کیفری.

۱. مواد ۲۰۴ و ۲۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری و ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی.

۲. در آوریل ۲۰۰۲، دادگاه عالی ایالات متحده اصلاح‌های خاصی را در آئین دادرسی کیفری فدرال که توسط کنفرانس قضائی پیشنهاد شده بود را تصویب کرد. بر مبنای این تصویب‌نامه اختیار اخذ شهادت از راه دور به قاضی داده شده است (Dixon Jr, 2008: 1).

4. Tadic Case.

سایر قرائن برای تحقق علم قاضی پذیرفته‌اند. مواد ۲۱۴ و ۲۰۴ قانون آئین دادرسی کیفری نیز موضوع اعتبار استناد به شهادت از راه دور را از طریق تجهیزات الکترونیکی از نظر تشریفات رسیدگی در مرحله تحقیقات مقدماتی و محاکمه مطرح کرده‌اند. مسئله تحقیق در این مقاله، چگونگی حل تعارض مواد ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی و ۲۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری با ماده ۲۰۴ قانون اخیرالذکر است. در مواد اولیه قانون‌گذار به‌طور مطلق به ارزش شهادت شهود از راه دور به‌واسطه تجهیزات الکترونیکی استناد کرده، در حالی که در ماده اخیرالذکر ارزش شهادت شهود را از راه تجهیزات مزبور مشروط به این امر دانسته است که تنها دلیل مستند پرونده نباشد. فرضیه تحقیق این است که مواد ۱۸۶ و ۲۱۴ ناظر به موردی است که شهادت واجد شرایط شرعی و قانونی باشد و در این صورت امری موضوعی تلقی و برای اثبات جرم واجد ارزش قضائی است، اما اگر فاقد شرایط مزبور باشد، ماده ۲۰۴ حاکم بوده و به‌عنوان قرینه‌ای به‌همراه سایر قرائن فقط می‌تواند موجب تحقق علم قاضی شود.

چالش‌های دیگر، کیفیت اجرای شهادت الکترونیکی در رویکرد قضائی و نگاه فقها و مبانی فقهی به این نوع شهادت است. در این خصوص با مصاحبه برخی قضات دادگاه کیفری یک تهران، چالش‌های اجرایی تعیین و در مقاله از طریق رفع موانعی مانند تدارک تجهیزات و تأمین امنیت الکترونیکی تبیین شده است. از حیث پیشینه پژوهش با وجود تصویب و پیش‌بینی این شیوه از شهادت، به‌جز یک مقاله، پژوهش دیگری در این باره صورت نگرفته است (خدادادی و خالدی، ۱۳۹۵). نوآوری مقاله حاضر نسبت به مقاله پیشین، اول. ضمن بیان شرایط تحقق این نوع شهادت به تعارض مواد قانونی پرداخته شده است. دوم. به بررسی دیدگاه قضات دادگاه کیفری یک استان تهران و تبیین چالش‌های اجرایی این موضوع و ارائه راه‌کارهای لازم پرداخته و سوم. به دیدگاه فقهای متقدم و متأخر در خصوص شهادت الکترونیکی و ارائه مبانی آن اشاره دارد. این مقاله در بخش اول به شرایط حقوقی شهادت الکترونیکی، در بخش دوم مبانی فقهی آن و در بخش آخر به بررسی دیدگاه‌های قضات دادگاه کیفری یک می‌پردازد.

۱. شهادت از راه دور از دیدگاه حقوقی

شاهد در لغت از ریشه «شهد» به‌معنای گواهی‌دهنده، خبر قطع، حاضر و غیره آمده است و تعریف حقوقی و فقهی آن عبارت است از «کسی که به لفظ شهادت در حضور دادگاه، برای اثبات حقی گواهی بدهد» (انصاری و طاهری، ۱۳۸۸/۳: ۱۱۱۸). در ماده ۱۷۴ قانون مجازات اسلامی در تعریف شهادت مقرر شده است: «شهادت عبارت است از اخبار شخصی غیر از طرفین دعوا به وقوع یا عدم وقوع جرم توسط متهم یا هر امر دیگری نزد مقام قضائی». با این حال، با توجه به شرایطی که برای شاهد

امکان دارد رخ دهد، همیشه او نمی‌تواند در نزد مقام قضائی حاضر شود. از این رو قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی^۱ و قانون آئین دادرسی کیفری^۲ شکل جدیدی از شهادت را تحت عنوان شهادت از راه دور پذیرفته است. شهادت از راه دور اگرچه باید حاوی شرایط شهادت عادی باشد و احراز آن نیز برعهده مقامات قضائی در هنگام ادای شهادت است، اما با این حال به نظر می‌رسد، با توجه به شرایطی که قانون‌گذار برای این نوع شهادت قرار داده، آن را نباید جزو راه‌های عادی شهادت دانست؛ بلکه حالت استثنائی دارد (خدادادی و خالدی، ۱۳۹۵: ۴۱). از این رو، قانون‌گذار در این ماده شرایطی را برای این نوع شهادت در نظر گرفته که آن‌ها را مورد تبیین قرار می‌دهیم.

۱-۱. متعذر بودن حضور

قانون‌گذار با استفاده از عبارت «حضور شاهد متعذر باشد»، اولین شرط شهادت از راه دور را تعذر حضور عنوان کرده است. برای تشخیص مفهوم این عبارت، نگاه به عبارت مشابه این عنوان در ماده ۱۳۲۰ قانون مدنی با عنوان «نتواند حاضر شود»، می‌تواند کمک‌کننده باشد. به نظر می‌رسد منظور از عدم امکان حضور اعم از عدم امکان عادی و عقلی است. بدین معنا که نه تنها در مواردی که به دلیل سفر، حبس و امثال آن امکان حضور شاهد وجود ندارد، بلکه در مواردی نیز چنین حضوری به کلی منتفی نیست و با مشقت همراه است، به گونه‌ای که عادتاً فرد معذور شناخته می‌شود، نیز عذر قابل قبول است. برای مثال حضور مریضی که بیهوش نبوده، ولی به علت شدت بیماری، پزشک نظر به مراقبت دائم او داده، عادتاً و عرفاً ناممکن محسوب می‌شود (حسن‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۰۱). چنین تفسیری از عذر، هماهنگ با فقهای است که در راستای قبول مفهوم شهادت بر شهادت ضمن پذیرش ضابطه عرفی، مشقت در حضور را پذیرفته‌اند (مؤمن‌قمی، ۱۳۸۰: ۶۹۵). عدم ذکر مصداق‌های این موضوع به صراحت در ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی نشان‌دهنده آن است که تشخیص این موضوع را برعهده مقام قضائی رسیدگی‌کننده قرار دارد. در این خصوص مقام رسیدگی‌کننده باید به این موضوع توجه داشته باشد که تعذر به معنای مشقت در حضور بوده و این موضوع دارای دو مفهوم فردی و اجتماعی است. از این رو بیماری، عدم امکان مسافرت، وجود خطر برای شاهد و خانواده او^۳ و ... یک مفهوم فردی داشته و مراد از مفهوم اجتماعی یک حالت عمومی

۱. ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی.

۲. تبصره ۲ ماده ۲۰۴ و بند پ ماده ۲۱۴.

۳. با توجه به ماده ۲۱۴ قانون آئین دادرسی کیفری و ماده ۱ و تبصره‌های آئین‌نامه حمایت از شهود باید گفت: مراد از خطر هرگونه احتمالی است که در صورت عملی شدن آن، موجب بروز صدمه یا ضرر جانی، حیثیتی و مالی شود. در

و فراگیر برای همه است. این موضوع امروزه با توجه به بیماری کرونا و عدم حضور در سطح اجتماع معنای بیش‌تری می‌یابد. در مفهوم اجتماعی حتی فرد نسبت به شهادت دادن در شهر خود نیز منع می‌شود، اگرچه خود او حاضر به شهادت حضوری باشد.^۱

از نگاه قانون آئین دادرسی کیفری هم اگر شاهد بدون عذر موجه برای شهادت حاضر نشود، طبق تبصره ۱ ماده ۲۰۴ و ۳۲۰ این قانون؛ به‌دستور مقام قضائی جلب می‌شود. با این حال قانون‌گذار از یک‌سو برای حفظ عدالت و جلوگیری از زیان رسیدن به اشخاصی که عذر موجه دارند و از سوی دیگر تا حد امکان حفظ حالت حضوری در شهادت، حالت‌های متعددی را مطرح کرده است که باید از هم جدا شوند. حالت نخست. شاهد عذر موجه داشته؛ اما امکان از بین رفتن عذر او در گذر زمان وجود دارد. در اینجا طبق تبصره ۱ همان ماده، بازپرس عذر وی را مورد بررسی و در صورت موجه بودن، دوباره احضار می‌شود (مهاجری، ۱۳۸۹: ۱۰۷) و در صورت عدم حضور، دستور جلب صادر شده و همین شیوه در دادگاه نیز رعایت می‌شود. به‌نظر می‌رسد، علت آن امکان جرح و رد شاهد توسط طرفین دعوا و دادگاه باشد. چراکه اصولاً با توجه به ترافی بودن رسیدگی‌ها، تا حد امکان باید به‌صورت حضوری شهادت داد (خدادادی و خالدی، ۱۳۹۵: ۴۲). در صورتی که شهود در حوزه قضائی دیگری باشند. شهادت آن‌ها معمولاً از راه نیابت قضائی به دادگاه محل اقامت آن‌ها داده شده و حسب مورد گزارش مفاد شهادت آن‌ها به دادگاه نیابت‌دهنده ارسال می‌شود. حالت دوم. هنگامی است که شاهد به‌علت بیماری عذر موجه دارد که برای مدت طولانی یا نامعلوم غیرقابل رفع است. در این صورت در دادگاه، رئیس شعبه و یا یکی دیگر از قضات عضو شعبه با حضور نزد شاهد، اظهارات وی را حسب مورد استماع خواهد کرد. هرگاه عذر مذکور و یا کهولت سن برای شاهد در مرحله تحقیقات در دادسرا وجود داشته، یا فوریت امر در پرونده باشد و یا تعداد شهود زیاد و در یک یا چند محل باشند؛ با توجه به ماده ۲۱۶ قانون آئین دادرسی کیفری، بازپرس و یا دیگر مقامات قضائی دادسرا با حضور نزد شاهد اظهارات او را استماع می‌کنند. فرض سوم. اگر امکان

این خطر به نوع و موضوع آن، شخصیت شاهد و ایجادکننده خطر توجه می‌شود. هم‌چنین قابلیت درمان، ماندگاری و قابلیت جبران ضرر تفاوتی در موضوع ایجاد نمی‌کند.

۱. عذر و عدم دسترسی به شاهد نیز در دادگاه عالی ایالات متحده مورد تأکید قرار گرفته است. به‌گونه‌ای که ضمن تأکید بر استثنائی بودن این نوع شهادت و اصل بودن شهادت حضوری، عدم دسترسی آسان به شاهد را در کنار محافظت‌های لازم به‌منظور انتقال درست و بدون خدشه شهادت از راه دور را شرط لازم برای این نوع شهادت در نظر گرفته است (Dixon Jr, 2008: 1).

فرض دوم هم میسر نباشد. در این صورت مقامات قضائی دادگاه و دادرسی می‌توانند اظهارات او را از راه دور استماع کنند. این موضوع هم در خصوص دادرسی و هم در مورد دادگاه قابلیت اعمال دارد (تبصره ۲ ماده ۲۰۴ قانون آئین دادرسی کیفری).^۱

۱-۲. احراز صحت انتساب

قانون مجازات اسلامی در ماده ۱۸۶، شهادت از راه دور را به صورت کتبی غیرالکترونیکی و یا به صورت شهادت الکترونیکی کتبی، صوتی - تصویری زنده و یا صوتی - تصویری ضبط شده برای ارائه دادگاه در نظر گرفته است. در این ماده، قانون‌گذار شهادت صوتی را ذکر نکرده است که برخی این را نشان از پذیرفتن شهادت صوتی الکترونیکی به عنوان شکل معتبر انجام شهادت از راه دور دانسته و علت آن نیز ضعف شهادت الکترونیکی صوتی در اصالت و صحت انتساب آن به شاهد است (خدادادی و خالدی، ۱۳۹۵: ۴۵). برخی دیگر از حقوقدانان با استنباط از ماده ۱۷۶ قانون مجازات اسلامی استدلال می‌کنند: «در صورتی که اصالت و صحت انتساب آن به شاهد احراز شود؛ مانعی در پذیرش آن حداقل برای کسب اطلاع بیشتر و به عنوان یک اماره برای دادگاه نباشد» (عظیم‌زاده، ۱۳۹۸: ۲۳۴). به نظر می‌رسد از میان این دو دیدگاه، دیدگاه دوم درست‌تر باشد، زیرا این موضوع با ماده ۶۵۹ قانون آئین دادرسی کیفری سازگارتر است. ماده مذکور مقرر می‌دارد: «به‌کارگیری سامانه‌های ویدئو کنفرانس و سایر سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی به منظور تحقیق از اصحاب دعوا، اخذ شهادت از شهود یا نظرات کارشناسی در صورتی مجاز است که احراز هویت، اعتبار اظهارات فرد مورد نظر و ثبت مطمئن سوابق صورت پذیرد». از اطلاق عبارت سایر سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی چنین برمی‌آید که مقنن همه وسایل ارتباطی را قبول داشته؛ به شرط آنکه برای دادگاه اصالت و صحت انتساب آن‌ها به شاهد احراز شود. این استدلال از آن جهت که به صراحت در آئین‌نامه اجرایی حمایت از شهود، به شهادت از طریق صوت نیز اشاره شده، قوت بیشتری می‌گیرد.^۲ از این رو باید برای دادگاه مشخص شود که شخصی که ادعا شده شهادت کتبی و یا صوتی - تصویری زنده و یا ضبط شده به عنوان شاهد دعوا و حتی صوتی، منتسب به او است، شهادت وی

۱. تبصره ۲ ماده ۲۰۴: «در صورتی که دلیل پرونده منحصر به شهادت شهود و مطالعات نباشد، تحقیق از آن‌ها می‌تواند به صورت الکترونیکی و به رعایت مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی به عمل آورد».

۲. ماده ۱۳ آئین‌نامه اجرایی حمایت از شهود و مطلعان: «در راستای اعمال بند «پ» ماده ۲۱۴ قانون، مقام قضایی می‌تواند از طریق هر وسیله‌ای که امکان دیدن و شنیدن هم‌زمان صوت و تصویر یا صرفاً شنیدن صوت شاهد یا مطلع باشد، اظهارات آنها را استماع نماید».

به‌گونه‌ای انجام شده که واقعاً خود شاهد اقدام به شهادت کرده باشد (مستنبط ماده ۱۴ آئین‌نامه اجرایی حمایت از شهود). در صورت اثبات صحت انتساب شهادت از راه دور به شاهد، این شهادت در صورتی که دیگر شرایط شاهد و شهادت را داشته باشد،^۱ حسب مورد شهادت شرعی محسوب شده و اعتبار شهادت شرعی را خواهد داشت،^۲ اما مطابق ماده ۱۷۶ قانون مجازات اسلامی؛ در صورتی که یکی از شرایط گفته شده را نداشته باشد، در این صورت نیز توسط دادگاه استماع و تحت عنوان اماره قضائی برای تحقق علم قاضی مورد استفاده قرار می‌شود.^۳

۱. برای آنکه شهادتی حالت شرعی داشته باشد. از یک سو شاهد باید دارای شرایط، «بلوغ، عقل، ایمان، عدالت، طهارت مولد، ذی‌نفع نبودن در موضوع دعوا، نداشتن خصومت با طرفین یا یکی از آن‌ها، عدم اشتغال به تکدی و ولگرد نبودن» باشد (ماده ۱۷۷ قانون مجازات اسلامی) و از سوی دیگر شرایط مربوط به شهادت را هم دارا باشد. شرایط مربوط به شهادت عبارت است از: قطعی و یقینی بودن شهادت (ماده ۱۳۱۵ قانون مدنی و ماده ۱۸۳ قانون مجازات اسلامی)، در صورت تعدد، مفاد شهادت شهود حالت متحد داشته (ماده ۱۸۲ قانون مجازات اسلامی) و هم‌چنین شهادت روشن و بدون ابهام باشد (ماده ۱۸۴ قانون مجازات اسلامی).

۲. ماده ۱۷۵ قانون مجازات اسلامی: «شهادت شرعی آن است که شارع آن را معتبر و دارای حجیت دانسته است، اعم از آنکه مفید علم باشد یا نباشد».

۳. برخی علاوه بر این دو شرط براساس تبصره ۲ ماده ۲۰۴ قانون آئین دادرسی کیفری معتقد به شرط دیگری نیز هستند. به باور آن‌ها: «چه در دادرسی و چه در دادگاه هنگامی می‌توان به شهادت از راه دور پرداخت که به غیر از شهادت از راه دور دلیل و نشانه‌های دیگری در کنار این نوع شهادت وجود داشته باشد. اما در صورتی که دلیل منحصر به شهادت باشد، با وحدت ملاک از ماده ۲۴۴ قانون آئین دادرسی مدنی قاضی در نزد شاهد حاضر شده و شهادت او را دریافت می‌کند» (خدادادی و خالدی، ۱۳۹۵: ۴۴). این دیدگاه بنا به دلایل ذیل قابل پذیرش نبوده و تنها شرایط شهادت از راه دور تعدد و صحت انتسابی است. الف. اگر چنین شرطی لازم بود، قانون‌گذار آن را باید در کنار دیگر شرایط ماهوی می‌آورد، نه آنکه در قانون دادرسی کیفری که قانون شکی بوده و نحوی تشریفات را بیان می‌کند، آورده شود. ب. هدف دستگاه عدالت کیفری رسیدن به حقیقت و احقاق حق است، از این رو اگر شرط بالا پذیرفته شود، موجب ضایع شدن حقوق در برخی مواقع که دلیل منحصر به شهادت است، خواهد شد. پ. هم‌چنین این موضوع با اطلاق ماده ۱۶۱ قانون مجازات اسلامی، در خصوص توانایی اثبات شهادت در تعارض خواهد بود. از این رو به نظر می‌رسد، مراد قانون‌گذار از ایجاد تبصره ۲ ماده ۲۰۴ قانون آئین دادرسی کیفری در جمع با مواد ۱۶۱ و ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی آنجا معنا می‌یابد که شهادت ویژگی شهادت شرعی را نداشته باشد، اما به‌عنوان اماره‌ای برای تحقق علم قاضی مورد استفاده قرار گیرد. در این حالت این اماره نمی‌تواند به صورت شهادت از راه دور استماع شود، مگر آنکه دلیلی جز آن هم وجود داشته باشد.

۲. شهادت از راه دور بر مبنای رویکرد فقهی

در میان ادله دعاوی، شهادت یکی از مهم‌ترین و متقن‌ترین ادله شرعی برای اثبات است که هم در حقوق کیفری و هم در حقوق مدنی کاربرد دارد. این مسئله در فقه اسلامی مورد تأکید قرار گرفته تا جایی که نسبت به ادای شهادت ترغیب و کتمان آن مورد نکوهش فقها قرار گرفته است (کلینی، ۲۰۸/۲: ۲۸۷). مباحث مفصل فقهی در رابطه با صفات شاهد، شرایط شهادت و اینکه شهادت هر شخصی را نمی‌توان مبنای صدور حکم قرار داد نیز گویای اهمیت شهادت است. با توجه به اهمیت استفاده از شهادت در فقه اسلامی و از سوی دیگر گاهی حضور شاهد به‌خاطر موانعی امکان‌پذیر نبوده و در این حالت اگر از شهادت صرف نظر شود، حقوق زیادی تضییع می‌شود، بر این مبنای، در حالت‌های اخیر می‌توان از نوآوری‌های عرصه فناوری استفاده و شهادت را از راه دور انجام داد. با این حال استفاده از وسایل الکترونیک در این عرصه از مسائل مستحدثه است، زیرا در دروس فقه سال‌های اخیر فقهایی که در باب شهادت بوده، اشاره‌ای به این نوع شهادت نکرده‌اند.^۱ از این‌رو نویسندگان ضمن استفتا از فقیهان و تحلیل محتوای نظر آنان^۲، سعی داشته تا در حد توان خود با استفاده از منابع فقه اسلامی پاسخی روشن برای این موضوع بیابند.

۲-۱. دیدگاه فقیهان معاصر نسبت به شهادت از راه دور

با نگاه بر آثار و دیدگاه‌های ۱۲ تن از بزرگان فقه معاصر میتوان دو دیدگاه در این خصوص یافت

که در جدول زیر مشاهده می‌شود:

مخالفان	موافقان	عدم ارائه نظر ^۳
آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله صافی گلپایگانی و آیت‌الله صانعی	آیت‌الله هاشمی شاهرودی، آیت‌الله سید کمال حیدری، آیت‌الله مدرسی و عطیه عبدالباقی	آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله مظاهری، آیت‌الله مصباح یزدی و آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله نوری همدانی

جدول شماره ۱- نظر فقه‌های معاصر در باب شهادت از راه دور

۱. مقتدایی، مرتضی، درس خارج فقه؛ کتاب شهادت تحریرالوسیله، آخرین بازدید ۱۳۹۹/۲/۹: <http://www.shiadars.ir/fa>

یا: وجدانی، قدرت‌الله؛ کتاب شهادت شرح لمعه شهید ثانی، آخرین بازدید ۱۳۹۹/۲/۹: <http://www.shiadars.ir/fa>

۲. پژوهشگران نظر فقها را از دوره به‌دست آوردند: الف. رجوع به آثارشان ب. استفتا از آنان.
۳. این دسته از فقها یا به استفتا از اساس جوابی نداده‌اند، همانند آیت‌الله مظاهری و آیت‌الله جوادی آملی یا گروه دیگر همانند آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله مصباح یزدی و آیت‌الله نوری همدانی عدم اظهار نظر خود را به‌خاطر حالت قضائی موضوع یا عدم مطالعه تخصصی در این حوزه عنوان کرده‌اند.

اختلاف میان فقها را برخی از آن‌رو می‌دانند که آیا شهادت از راه دور، شهادت «عندالحاکم» را مخدوش می‌کند یا نه؟ پاسخ‌گویی به این سؤال مستلزم آن است که آیا ما برای شهادت عندالحاکم موضوعیت یا طریقیّت قائل شویم؟ (مهرافشان، ۱۳۹۰: ۱۳۲). از این‌رو بر مبنای موضوعیت یا طریقیّت داشتن نحوی اجرای شهادت دو دیدگاه میان فقهای معاصر می‌توان مشاهده کرد. دسته‌ای برای نحوی اجرای شهادت موضوعیت قائل شده و به همین دلیل شهادت از راه دور را مورد پذیرش قرار نداده و بالعکس برخی دیگر هدف را اجرای دادسری عادلانه دانسته و شهادت از راه دور را هم وسیله‌ای برای تحقق آن می‌دانند.

۲-۱-۱. مخالفان شهادت از راه دور

آیت‌الله صانعی در زمره مخالفان شهادت از راه دور قرار دارند. پژوهشگران در استفتائی از ایشان خواستار دیدگاه فقهی‌شان در این باره شدند. در جواب ایشان به مسئله‌ای در کتاب‌شان ارجاع داده که نقل می‌شود: «علم قاضی در حقوق مدنی و اجتماعی که از حقوق الناس است، اگر مستند به امارات و قرائنی باشد که معمولاً موجب علم است و می‌توان آن قرائن را ارائه داد تا مورد از مظانّ تهمت نباشد و قاضی متّهم نشود، حجّت است و به عمل معصومین (علیهم‌السلام) معتضد و مؤید است و هرچه قاضی در فنّ قضا قوی‌تر باشد، تحصیل علم برایش راحت‌تر است؛ اما در باب حدود که جنبه عرضی دارد، مانند زنا و لواط، راه اثباتش منحصر به چهار مرتبه اقرار خود متّهم، آن هم از روی اختیار و بدون هیچ شائبه توطئه، نقشه و یا چهار شاهد عادل است، آن هم به نحوه خاصی که در روایات آمده، نه شهادت حدسی و نه هرگونه شهادت حسّی او، و قرائن و شواهد؛ گرچه موجب یقین صددرصد هم باشد، چه رسد به اطمینان، موضوع حکم حاکم به اجرای حدود نیست. ناگفته نماند که علم حاکم، جنبه موضوعیت دارد، نه طریقیّت و مقتضای اصل هم، عدم جواز حکم است و در تعزیرات هم که جنبه عرضی دارد، تنها شهادت عدلین و اقرار متّهم، ولو یک مرتبه حجّت است و اما غیر آن حجّیت علم قاضی، همانند حقوق اجتماعی که گذشت و سیره عملی امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) بر آن بوده و به جهت جلوگیری از تخلف‌ها و معصیت‌ها کفایت می‌کند. ناگفته نماند که در مسائل حدود و تعزیرات که جنبه حقّ الله دارد و مسائل عرضی مطرح است، تحصیل علم برای قاضی، غیر واجب، بلکه مذموم (اگر نگوئیم ممنوع) است، چون امر به درء حدود با شبهه شده «ادرنوا الحدود بالشبهات» شده است» (صانعی، ۱/۱۳۸۸: ۸۰ - ۷۹). به‌طور خلاصه می‌توان گفت، استدلال ایشان مبتنی بر این است که راه‌های اثبات جرایم و نحوی آن‌ها به‌ویژه در حدود و حتی تعزیرات مشخص شده است. از این‌رو اگر به روش دیگری عمل شود آن موضوع مخالف با قاعده دراء خواهد بود. آیت‌الله صافی گلپایگانی در تاریخ ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۴۴۱ در پاسخ به استفتا

بیان کردند: «صحت شهادت به نحو مذکور در سؤال مشکل است و الله العالم». در استفتائی که از آیت الله مکارم شیرازی صورت گرفت؛ ایشان معتقد به شهادت حضوری و فیزیکی هستند.^۱ دلیل این موضوع آن است که در نظرگاه فقهی ایشان شهادت عندالحاکم موضوعیت دارد و از این رو شهادت غیر حضوری را دارای حجت نمی‌داند. البته هیچ‌یک از این فقها به موضوع حق رو در روی متهم با شاهد (اصل مواجهه) توجه نکرده‌اند. این مورد می‌تواند یکی از استدلال‌های این گروه تلقی شود.^۲

۲-۱-۲. موافقین شهادت از راه دور

در مقابل گروه دیگری از فقها عندالحاکم بودن را دارای طریقت دانسته و از این رو شهادت از راه دور را مانند ویدئو کنفرانس، کنفرانس تلفنی و ... قبول کرده‌اند؛ زیرا «حضور شاهد نزد قاضی، لازم نیست؛ بلکه کافی است شهود واجد شهادت باشند و برای قاضی شهادت ایشان محرز شود، از هر طریقی که میسر است».^۳ بر مبنای چنین استدلالی آیت‌الله مدرسی بیان کردند: «شهادت الکترونیکی اگر به صورت صوت و تصویر یا صوت تنها باشد، با احراز هویت شاهد و اطمینان از او و فراهم بودن سایر شرایط شهادت امکان‌پذیر است، اما شهادت الکترونیکی نوشتاری را نمی‌توان مورد پذیرش قرار داد».^۴ شاید دلیل چنین برداشتی در فقهای این دسته آیات^۵ و روایت‌هایی^۶ باشد که در شأن شهادت به حالت اطلاق نازل و یا بیان گردیده و این منابع نحوه شهادت را مقید به حضوری بودن نکرده است. برخی فقهای اهل تسنن بر همین مبنا بیان می‌کنند: «نص فقها بر الزام شاهد برای حضور نزد قاضی، صرفاً تأکیدی بر شناخت شخصیت شاهد و اطمینان از شهادت اوست. از این رو زمانی که شخصیت شاهد و نسبت شهادت برای قاضی محرز شود و هم‌چنین اطمینان یابد که محتوای شهادت بدون کاستی، بیان می‌شود، مانعی برای شهادت از راه صوت زنده

۱. آخرین بازدید استفتا در تاریخ ۱۳۹۹/۲/۹. ر.ک:

<https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=0&mid=266147>

۲. مهم‌ترین نوع مواجهه همان مواجهه متهم و شاهد است. این موضوع به‌عنوان یک اصل به‌ویژه در حقوق رومی-ژرمنی شناخته می‌شود (مهرافشان، ۱۳۹۳: ۱۶۹).

۳. آخرین بازدید استفتا در تاریخ ۱۳۹۹/۲/۹. ر.ک:

<https://www.hashemishahroudi.org/fa/questions/349>

۴. آخرین بازدید استفتا در تاریخ ۱۳۹۹/۲/۹، ر.ک، سوال ۱۳۳۲۵:

<http://almodarresi.com>

۵. برای نمونه آیه ۲۸۳ سوره بقره می‌فرماید: «... و از خدای خود بترسید و کتمان شهادت ننمایید که هرکس کتمان کند، البته به دل گناه کار است...».

۶. برخی روایت‌ها نیز تأکیدهای فراوانی بر ادای شهادت دارند. برای مثال پیامبر می‌فرماید: «بهترین شهادت آن است که کسی پیش از آنکه از وی درخواست شود، شهادت دهد» (متقی هندی، ۱۴۰۵: ۷/۱۲).

یا صوت و تصویر زنده برای دادگاه وجود ندارد» (عطیه عبدالباقی، ۲۰۱۵: ۱۴۴۷). استدلال دیگر این گروه توسط فقیه اندیشمند دانشگاه الازهر مصر، عطیه عبدالباقی؛ به وسیله قیاس این نوع شهادت با قراردادهای الکترونیکی بیان شده است: «همان‌طور که قطع‌نامه فرهنگستان فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی در تاریخ شعبان ۱۴۱۰ ه. ق بستن و اجرای عقود از راه وسایل مدرن را پذیرفته، این موضوع هم باید مورد پذیرش قرار بگیرد. چراکه اجرای عقود از جمله بیع، اجاره، شرکت و ... به وسیله وسایل ارتباطی مدرن به شرایطی فراوانی همانند وجود خریدار، فروشنده، صیغه عقد و ... نیازمند است، درحالی‌که ادای شهادت صرفاً با یک صیغه رخ می‌دهد. از این‌رو از باب قیاس اولویت زمانی که در عقود با این شرایط مختلف پذیرفته شده در شهادت هم قابل پذیرش است» (عطیه عبدالباقی، ۲۰۱۵: ۱۴۵۲). همین‌طور می‌توان چنین قیاسی را با روش‌های نوین اثبات هم انجام داد؛ زیرا با پیشرفت و ظهور تکنولوژی، روش‌های مختلفی از شواهد همانند اثر انگشت، چشم و ژنتیک توسعه یافته‌اند و حقوقدانان و جمهور فقها بر پذیرش اثبات به وسیله آن‌ها اتفاق نظر دارند.^۱ از این‌رو زمانی که استفاده از روش‌های نوین فناوری در اصل اثبات جایز باشد، به طریق اولی استفاده از فناوری در شهادت که فقها به جنبه اثباتی آن ارجحیت قائل هستند، سزاوارتر خواهد بود (العنزی، ۲۰۰۷: ۸۸).

۲-۲. پذیرش شهادت از راه دور بر مبنای قواعد اسلامی

از میان دو نظر ارائه شده می‌توان معتقد به نظر گروه دوم بود و امکان استفاده از وسایل الکترونیکی برای شهادت از راه دور را بنا به چند دلیل پذیرفت و حتی آن را شرعی دانست:

الف. قاعده عسر و حرج: این قاعده مکلف شدن به امور مشقت بار را محال دانسته و تکلف به امری ضیق‌آور نقض غرضی آشکار با هدف تکلیف که همانا اطاعت و انجام آن است به شمار می‌آورد (محقق داماد، ۱/۱۳۹۹: ۹۲). اگر فردی تنها شاهد یک جرمی باشد و ادعای شهادت برای او ضرری نداشته باشد، ادای شهادت برایش واجب عینی می‌شود. حال اگر این فرد در مکانی بسیار دور از محل دادگاه باشد، طبق قاعده عسر و حرج نباید تکلیف بسیار سختی را بر او بار کرد. التزام به تکلیف تحمل ناپذیر، سبب امتناع مکلف از به‌جای آوردن آن می‌شود و در نهایت وی را به معصیت

۱. البته میان فقهای تشیع، نظر مخالفی می‌توان یافت. در سؤالی از آیت‌الله مظاهری به این مضمون «آیا دلائل علمی مانند اثر انگشت، آزمایش خون و روش‌های دیگر علمی، می‌تواند به‌عنوان دلیل شرعی محسوب شود؟» ایشان چنین پاسخی داده‌اند: «از نظر بنده کافی نیست، ولی از نظر مشهور اگر برای قاضی علم پیدا شود، کفایت می‌کند». آخرین بازدید در تاریخ ۱۳۹۹/۲/۹. ر.ک:

می‌کشاند که این امر با لطف شارع در تضاد است (حاتمی و شرقی، ۱۳۹۷: ۷۱). این موضوع با تأکید و تشویقی که خداوند و احادیث به شهادت دادن و عدم کتمان آن دارند، مغایر خواهد بود. چراکه از یک سو خداوند تشویق به ادای شهادت می‌کند و از سوی دیگر نباید این تکلیف بسیار مشقت‌آور باشد. از این رو استفاده از وسایل الکترونیکی و پذیرش شهادت از راه دور می‌تواند جلوی بسیاری از سختی‌ها برای شهود به‌ویژه زمانی که آن‌ها بیمار بوده و یا شهادت نیازمند مسافرت است را بگیرد.

ب. قاعده لاضرر: در معنای ظاهری و حقیقی از این قاعده، نفی هر گونه ضرر و اضرار در روابط انسان‌ها ملاحظه می‌شود (سالارزایی، ۱۳۹۶: ۱۱۲). شاهد برای شهادت دادن ممکن است از زندگی روزمره خود فاصله بگیرد و این موضوع زمانی که محل ادای شهادت محلی غیر زندگی و اشتغال شاهد باشد، بیش‌تر ضرر آفرین است. این در حالی است که شهادت از راه دور می‌تواند جلوی ضرر را بگیرد. از این رو، شهادت از راه دور هم‌سو با قاعده لاضرر است. همچنین با توجه به احادیث مربوط به قاعده لاضرر همانند «لا ضررَ، و لا ضرارَ، مَنْ ضَارَّ ضَرَّهُ اللهُ تَعَالَى، وَ مَنْ شَاقَّ شَقَّ اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ» (بیهقی، ۶/۱۴۲۴: ۶۱۱۴) مطلق بودن قاعده لاضرر محرز بوده؛ زیرا نکره موجود در حدیث، در سیاق نفی افاده عموم می‌کند. پس زمانی که فردی برای ادای شهادت دعوت می‌شود، لازم است که او اجابت کند. ظاهر از احادیثی که در شأن شهادت وارد شده، آن است که باید به نزد قاضی برود؛ اما زمانی که اثبات حقی متوقف بر شهادتی باشد که برای شاهد ضرر آفرین است و امکان رفتن به نزد قاضی برایش فراهم نیست، وجوب شهادت از او به خاطر جلوگیری از ضرر رسیدن به خود و اطرافیانش ساقط می‌شود. با این حال مخفی نمی‌ماند که در صورت عدم شهادت نیز به دیگری که از این راه نفعی به او خواهد رسید، امکان ضرر جبران‌ناپذیری وجود دارد و تنها راه جلوگیری از این ضرر استفاده از وسایل الکترونیکی است.

پ. قیاس با شهادت بر شهادت: اسلام و فقهای مسلمان به مسأله شهادت توجه ویژه‌ای داشته‌اند و از آنجا که برخی مواقع امکان حضور شاهد وجود نداشته و برای جلوگیری از ضایع شدن حقوق، فقهای قدیمی شهادت بر شهادت را پذیرفتند. بدین‌گونه که شرط پذیرش شهادت شاهد فرع، این است که حضور شاهد اصل، به سبب مرگ، بیماری یا مسافرت و ... غیر ممکن باشد (شهیدثانی، ۱/۱۳۹۹: ۱۶۱ - ۱۶۰). از این رو شهید اول می‌گوید: «در شهادت بر شهادت لازم است که برای هر یک از شهود، دو عادل گواهی دهند و اگر دو عادل بر هر دو شاهد یا بیش‌تر شهادت دهند جایز است و نیز باید حضور شاهد اصلی، ناممکن باشد تا شهادت بر شهادت پذیرفته شود» (شهیداول، ۱۳۹۸: ۱۲۶). اگرچه شهادت بر شهادت طبق ماده ۱۸۹ قانون مجازات اسلامی در حدود و تعزیرات

قابل پذیرش نیست، اما از یک سو این نوع شهادت در جرایم و مجازات‌های حق الناسی همانند جرایم دارای قصاص و دیه قابل پذیرش است و از سوی دیگر حتی موضوع ماده ۱۸۹ میان فقهای تشیع حالت اجماعی ندارد. برای مثال برخی فقها از قبول شهادت بر شهادت در تعزیرات خبر داده‌اند. چراکه «تعزیر به لحاظ مفهوم، ماهیت و آثار با حد متفاوت است و حالت یکسانی ندارد و از سوی دیگر تنها موردی که عموم ادله شهادت در روایات استثنا شده و شهادت بر شهادت مورد پذیرش قرار نگرفته، حد است و اطلاق واژه حد بر تعزیر تنها با وجود قرینه قابل قبول است» (علوی و رضوانی، ۱۳۹۸: ۱۷۱). از این رو با قیاس میان شهادت بر شهادت و شهادت از راه دور همانند برخی فقهای اهل تسنن که آن را پذیرفته‌اند (عطیه عبدالباقی، ۲۰۱۵: ۱۴۴۷)، می‌توان گفت، شهادت از راه دور سزاوارتر از حالتی است که فقها در مورد شهادت بر شهادت پذیرفته‌اند؛ زیرا در حالت اخیر می‌توان از هویت شاهد، میزان علم و یقین او و رخ دادن تغییر در ظاهر و صدایش اطمینان یافت تا این‌که بر مبنای شهادت فرع که امکان فراموشی، کم یا زیاد شدن در آن وجود دارد، عمل کرد.

ت. مبنای عقلایی: از جمله مباحث فقهی که تحت عنوان نظریه مقاصد شریعت امروزه مورد توجه برخی روشنفکران قرار گرفته، مبحث توجه به مقاصد شرع است. غزالی در کتاب المستصفی به صورت کامل این مطلب را بیان می‌کند و در آنجا قصدهای مهم شریعت را حفظ دین، نفس، مال، عقل و نسل دانسته و هر آن‌چه موجب از بین رفتن آن باشد را مفسده می‌داند.^۱ برخی نویسندگان تشیع نیز معتقدند بخش عظیمی از فتوا و نظریات فقهی در باب حدود، دیات، شهادت، قصاص و ... بستر عقلایی گذشته خود را از دست داده و در این باب باید به اوامر و نواهی کلی الهی مانند لزوم عدالت و حفظ مقاصد پنج‌گانه شریعت روی آورد. آنگاه با تعهد و التزام به آن و با عقلانیت عصر حاضر عدالت را تحقق بخشید (مجتهد شبستری، ۱۳۹۰: ۱۱۵). این موضوع در استفاده از وسایل ارتباطی مدرن برای ادای شهادت هم وجود دارد، چراکه هدف حفظ یکی از این مقاصد است. به خصوص زمانی که شهادت حالت تعیینی داشته و از راه دیگری امکان تحقق و رسیدن به آن، جز از این راه وجود نداشته باشد. شریعت اسلام از یک سو به طور دائم مسلمانان را به یادگیری علوم و اسباب آن سفارش می‌کند و از سوی دیگر تأکید زیادی بر دست‌یابی هر صاحب حقی به حق خود از راه‌های قانونی به منظور تحقق عدالت دارد. در بسیاری از کشورها همانند آمریکا نیز یکی از دلایل

۱. امام غزالی گفت: «مصلحت همانا در اصل عبارت از جلب منفعت و دفع ضرر بوده و منظور ما از مصلحت حفاظت از مقصود شرع است. مقصود شرع پنج چیز است: نفس، مال، عقل، دین و نسل. پس کل آنچه که متضمن حفظ این اصول پنج‌گانه باشد آن مصلحت خواهد بود و هر آنچه موجب از بین رفتن یکی از آن‌ها شود، مفسده خواهد بود که دفع آن مصلحت است» (غزالی، ۱۴۱۳: ۱۷۴).

پذیرش شهادت از دور به‌ویژه در دوران پس از کرونا، تحقق عدالت به‌عنوان یک مبنای عقلایی و افزایش امکان دسترسی جمعیت محروم به حقوق‌شان عنوان شده است (Izzo, 2020: 4). شکی نیست در اسلام نیز عدم ادای شهادت منجر به ضایع شدن حق کسی خواهد شد که شهادت به‌نفع او است و عدم آن موجب از بین رفتن یکی از مقاصد اسلامی می‌شود. درحالی‌که وسایل ارتباطی مدرن امکان انتقال نوشتاری و الکترونیکی و حتی صدا، صدا و تصویر را هم‌زمان به‌طور زنده به هر جای دنیا را فراهم کرده است.^۱

۳. شهادت از راه دور بر مبنای دیدگاه قضائی

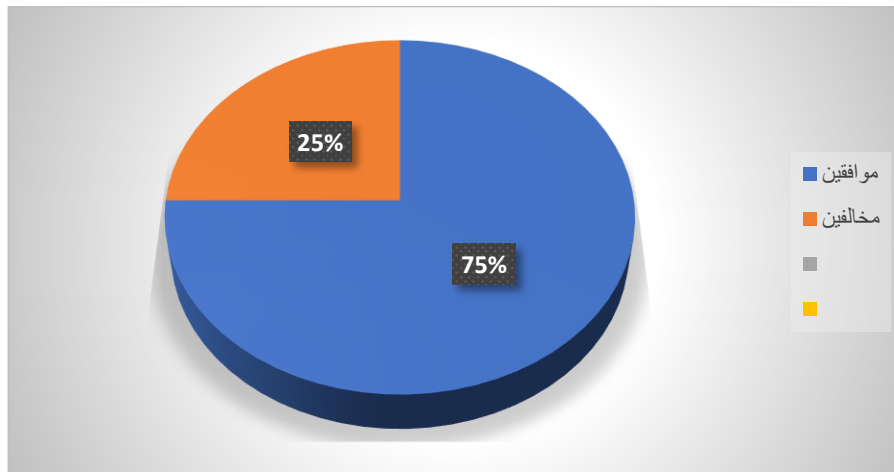
با وجود انتقادهایی که درخصوص شهادت از راه دور وجود داشته، اما به‌خاطر رعایت اصل سرعت، کاهش هزینه وارد شده بر شاهد و افزایش امکان تحقق عدالت در روند قضائی کشورهای گوناگون وارد شده است (Lederer, 2009: 19 - 20). این موضوع در ایران بر مبنای ادعای برخی پژوهشگران تحقق یافته است، زیرا: «در بیش‌تر حوزه‌های قضائی کشور، تشکیلات لازم‌العم از سخت‌افزاری و نرم‌افزاری به‌منظور انجام شهادت از راه دور به‌صورت ویدئو کنفرانس و ... ایجاد شده است. شایسته است که به‌لحاظ امنیت و اطمینان بالای این تشکیلات به‌صورت جدی مدنظر دستگاه قضائی کشور قرار بگیرد» (خدادادی و خالدی، ۱۳۹۵: ۵۰). به‌نظر می‌رسد، نظر بالا با توجه به مطالعه میدانی ذیل در دادگاه کیفری یک استان تهران که توسط یکی از پژوهش‌ران با مصاحبه مستقیم از ۱۲ تن از قضات و مستشاران این دادگاه صورت گرفته، قابل رد باشد.^۲ در این مصاحبه پرسش‌های متعددی از قضات به‌عمل آمده، اما با تجمیع پاسخ‌ها به هفت چالش اساسی در مرحله اجرای این نوع شهادت در نظام قضائی مان رسیدیم که به روش تحلیل محتواسعی در استخراج برخی

۱. برخی فقها همانند آیت‌الله خویی در کتاب التتقیح فی شرح العروه الوثقی از دو نوع تأیید شارع در احکام امضائی، تحت عنوان امضای بالفعل و تقدیری صحبت کرده و شهادت از راه دور را می‌توان از نوع امضای تقدیری دانست. چراکه مراد از امضای بالفعل، امضائی است که نسبت به سیره‌های زمان پیامبر و امامان بوده و امضای تقدیری، نسبت به سیره‌هایی است که سابقه قبلی نداشته و جزو مسائل مستحدثه باشند. ایشان با این اصطلاح بسیاری از مسائل جدید را امضا شده تلقی می‌کنند و معتقدند که اگر این سیره‌های خاص در زمان پیامبر و امامان نیز می‌بود از آنجا که با هیچ‌یک از مقاصد و اصول شریعت در تضاد نیستند، همانا مورد تأیید آن بزرگواران هم قرار می‌گرفت (به‌نقل از: میرسعیدی، ۱۳۹۹: تقریرات دوره دکتری فقه استدلالی).

۲. مصاحبه پژوهشگر با قضات دادگاه کیفری یک تهران در دو روز متوالی به تاریخ ۱۸ و ۱۹/۹/۱۳۹۸ صورت گرفته است. دلیل آنکه نویسندگان تنها به دوازده تن از قضات دادگاه کیفری یک استناد کرده‌اند، از یک‌سو عدم مشارکت قضات دیگر در این پروژه پژوهشی بوده و از سوی دیگر پاسخ‌های برخی دیگر از قضات بسیار کلی، کوتاه و مبهم بوده که به‌نوعی نمی‌توان به آن داده‌ها اطمینان کرد. از این‌رو نویسندگان تنها بر داده‌های دوازده تن از قضات اکتفا کرده‌اند.

نکته‌های کلیدی از آن‌ها داشته‌ایم. این پاسخ‌ها از یک‌سو برای بهبود اوضاع فعلی و هم‌چنین تهیه آئین‌نامه یا بخش‌نامه‌ای دقیق‌تر در این حوزه بسیار مفید بوده و از سوی دیگر میزان نگاه مثبت یا منفی قضات نسبت به شهادت از راه دور را روشن می‌سازد.

۳-۱. شهادت الکترونیکی در حدود

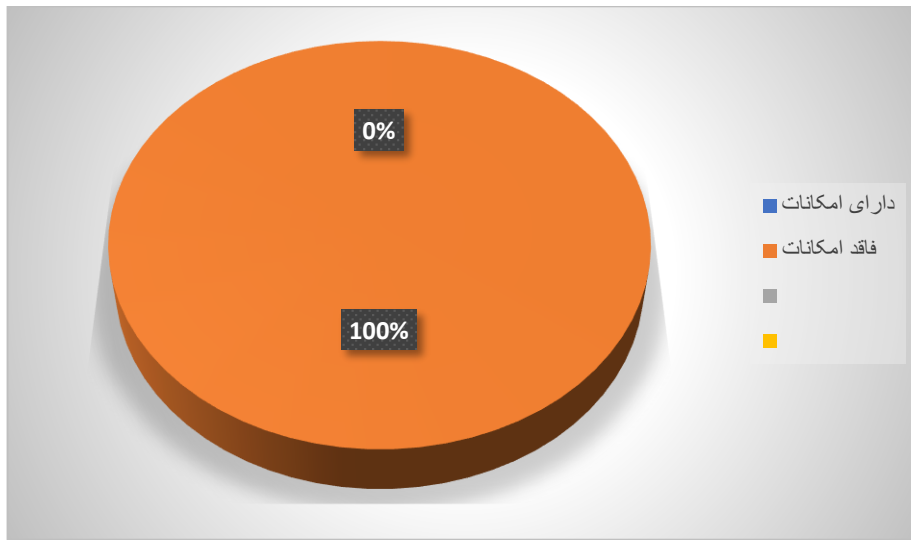
نمودار شماره ۱- دیدگاه قضات به این نوع شهادت در حدود

الف. بیش‌تر قضات نسبت به این نوع شهادت دید مثبتی دارند. چراکه از یک‌سو شورای نگهبان برای این موضوع ایراد شرعی وارد نکرده و از سوی دیگر می‌تواند کار قضات را راحت‌تر و در روند رسیدگی به پرونده‌ها سرعت بیش‌تری ببخشد.

ب. در مقابل گروه مخالف استدلال می‌کنند: «شهادت به‌ویژه در حدود حالت فیزیکی محور داشته و شارع مقدس راه‌های آن را مشخص کرده و آن را نزد حاکم قرار داده است. از این‌رو نمی‌توان برخلاف نظر شارع عمل کرد. حتی اعمال این شیوه می‌تواند مواردی چون جرح شاهد را زیر سؤال ببرد و این موضوع به‌درستی صورت نگیرد». به‌نظر می‌رسد استدلال این دسته از قضات، مبتنی بر آن باشد که امکان رعایت اصل مواجهه در این نوع شهادت برقرار نبوده و نمی‌توان عدالت به‌معنای واقعی را شاهد بود. با این حال، آئین‌نامه اجرایی حمایت از شهود در مقام پاسخ تا حد امکان عدم مواجهه حضوری را مانعی برای اطلاع از هویت و مشخصات شاهد ندانسته، مگر اینکه حالت

ضروری چنین چیزی را ایجاب کند.^۱ هم چنین در این حالت برای طرفین امکان هرگونه پرسشی از شهود با اطلاع مقام رسیدگی کننده فراهم است.^۲

۳-۲. امکان سنجی ساختاری به منظور اجرای شهادت الکترونیکی

نمودار شماره ۲- امکانات دادگستری در عرصه شهادت از راه دور

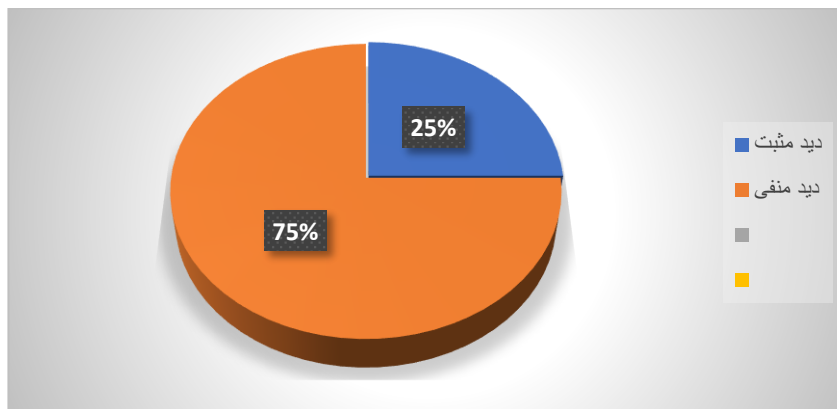
همان طور که در بالا اشاره شد، برخلاف نظر برخی پژوهشگران که قوه قضائیه را مجهز به امکانات الکترونیکی دانسته و از این رو از لحاظ بستر مانعی برای اجرا قائل نیستند. باید گفت که هیچ یک از قضات مورد مصاحبه، این موضوع را تأیید نکرده اند. لازم به یادآوری است که صرف تهیه وسایل الکترونیکی برای انجام شهادت از راه دور کفایت نمی کند، بلکه برای تحقق عدالت و افزایش آگاهی از صحت مطالب شاهد، باید به محل نصب، معماری ساختمان، استفاده از متخصصان این حوزه برای جلوگیری از هک شدن و آموزش های لازم قضات توجه ویژه ای داشت. پژوهش های صورت گرفته در کشورهای دیگر نشان دهنده آن است که نحوه قرار گرفتن دوربین و تلویزیون بر روی

۱. ماده ۸: عدم مواجهه حضوری مذکور در بند الف ماده ۲۱۴ قانون، مانع از حق طرفین برای اطلاع از هویت و مشخصات شاهد یا مطلع نیست، مگر اینکه به نظر قاضی رسیدگی کننده بیم خطر در صورت افشای اطلاعات مذکور نیز وجود داشته باشد که در این صورت مقام قضائی باید از انعکاس و افشای اطلاعات مذکور خودداری کند.

۲. ماده ۱۶: در صورتی که استماع شهادت از طریق وسایل از راه دور باشد، طرفین دعوا یا وکلای آنها می توانند هر سؤالی که لازم بدانند، با اجازه مرجع رسیدگی کننده از شاهد یا مطلع بپرسند.

بینندگان و قضات تأثیرگذار خواهد بود، چراکه جهت‌گیری دوربین می‌تواند نوع رفتار غیرکلامی شاهد را متفاوت جلوه دهد (Havener, 2014: 3).

۳-۳. رویکرد قضات به شهادت آنلاین

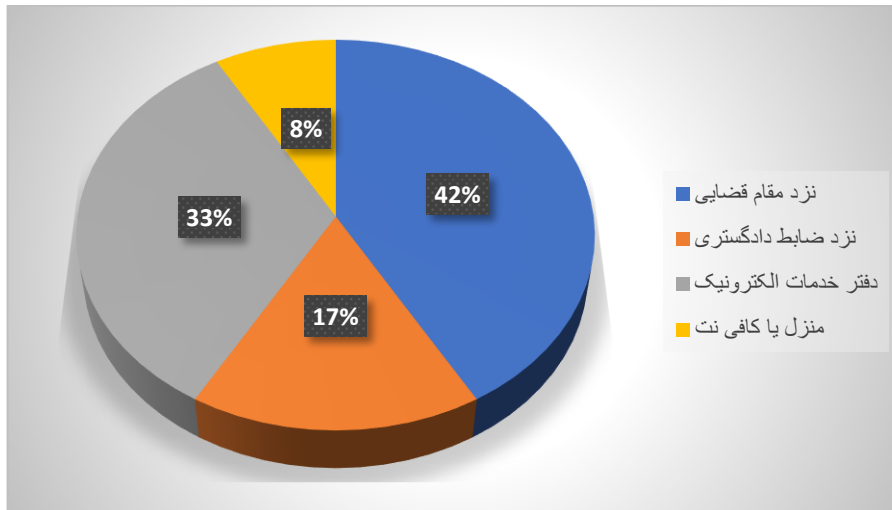
نمودار شماره ۳- نگاه قضات به شهادت آنلاین

الف. بیش/تر قضات اعتقاد دارند که شهادت آنلاین (ضبط‌شده) اعتبار شهادت به معنای واقعی آن را دارا نیست. چراکه باز «با کمی تسامح می‌توان شهادت آنلاین را در دادگاه تصور کرده و شاهد هم خود را در حضور دادگاه تصور کند، اما در شهادت آنلاین چنین چیزی رخ نمی‌دهد». ظاهر استدلال این دسته از قضات آن است که شهادت آنلاین تأثیرگذاری روانی بر روی شاهد همانند شهادت آنلاین را ندارد و از این رو مقام قضائی از چهره و صورت شاهد نمی‌تواند دروغ‌گویی او را تشخیص دهد.

ب. دو نفر از قضات دادگاه کیفری یک دیدگاه متفاوتی در این خصوص دارند. آن‌ها معتقدند: «از یک سو، قانون چنین شهادتی را مورد پذیرش قرار داده و از سوی دیگر در صورت رعایت مسائل امنیتی آنلاین تفاوت چندانی با آنلاین حداقل برای مقام قضائی ندارد، چراکه در شهادت آنلاین نیز اگر شخص دروغ‌گوی حرفه‌ای باشد، از ظاهر و تَن صدای او هم نمی‌توان این موضوع را تشخیص داد». به نظر می‌رسد در شهادت از راه دور آنچه طبق قانون مجازات اسلامی^۱ لازم دانسته شده مسئله احراز رابطه انتساب و به نوعی قناعت وجدانی قاضی باشد. از این رو اگر قاضی از شهادت ضبط‌شده چنین قناعتی را حاصل کند، می‌تواند بر مبنای آن به صدور حکم پرداخته و هیچ منع قانونی برای او وجود ندارد.

۱. ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی.

۳-۴. محل ادای شهادت الکترونیکی

نمودار شماره ۴- محل ادای شهادت

الف. گروهی از قضات اعتقاد دارند: «شهادت باید عندالحاکم (قاضی) باشد. ازاین‌رو، اگر این شیوه در عمل مورد اجرا قرار بگیرد، باید همانند نیابت آن را به یک مقام قضائی محول کرد». علاوه‌بر گفته بالا می‌توان چنین استدلال کرد که برای شهادت دادن یک‌سری مقدماتی لازم است که امکان دارد غیر از مقام قضائی کسی از آن‌ها آگاهی چندانی نداشته باشد.

ب. گروه دیگری از قضات لزومی بر اینکه شهادت نزد مقام قضائی باشد، قائل نیستند. همین که احراز هویت شاهد در محل مبدأ از طریق ویدئو کنفرانس حاصل شود، کفایت می‌کند. البته برای احراز هویت برخی قضات (دو نفر) اشاره به ضابط دادگستری و برخی دیگر (چهار نفر) اشاره به دفتر خدمات الکترونیک داشته‌اند. شاید بتوان استدلال دیگری برای تقویت این دسته از قضات بیان کرد. با نگاه بر مبنا و هدف رسیدگی از راه دور، یکی از اهداف اساسی این موضوع خلوت‌تر شدن دادگاه‌ها است. ازاین‌رو اگر شهادت در نزد کسی غیر از مقام قضائی صورت گیرد، به این هدف بیش‌تر نائل می‌شویم.

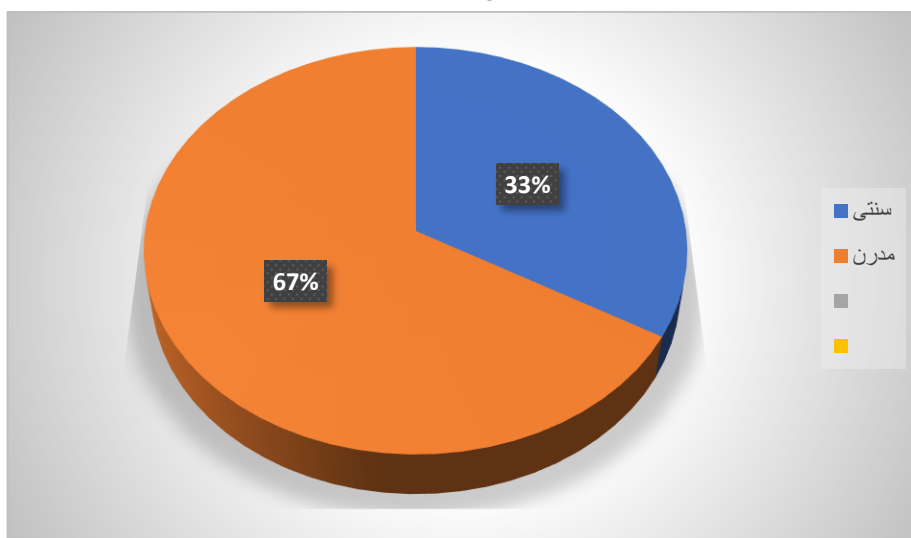
پ. تنها یک قاضی امکان شهادت از منزل یا کافی‌نت را موردپذیرش قرار داد. البته این موضوع نیازمند داشتن امکاناتی چون گذر واژه‌های مخصوص است، چراکه در این صورت دیگران امکان استفاده از آن را نخواهند داشت و ازاین‌رو شاهد از خانه نیز می‌تواند به شهادت دادن اقدام کند. در ایران به‌نظر می‌رسد، با توجه به اینکه بسیاری از مناطق محروم امکان دسترسی به اینترنت پرسرعت

را ندارند، از این رو امکان تحقق شهادت از منزل بسیار بعید باشد. این درحالی است که برخی کشورها همانند ایالات متحده دسترسی به اینترنت پرسرعت و تلفن هوشمند برای شهروندان به بیش از ۹۰ درصد رسیده و این موضوع زمینه‌ساز اخذ شهادت از دورترین و محروم‌ترین مناطق این کشور را نیز فراهم کرده است (Izzo, 2020: 4).

به نظر می‌رسد، دیدگاه‌های نخست و دوم درست‌تر باشد. دلیل چنین ادعای آن است که در بسیاری از پژوهش‌ها به اثبات رسیده است که اگر شهادت در مقابل گروهی از حقوقدانان، قاضیان و وکلا صورت بگیرد، از نظر زیست‌محیطی معتبرتر و مؤثرتر خواهد بود تا اینکه فقط در خانه یا یک دفترخانه خالی از افراد یا حتی در حضور افراد عادی همانند دانشجویان صورت بگیرد (Bailenson and others, 2006: 262). البته شواهد الکترونیکی (به‌ویژه شهادت مکتوب) حتی اگر به دو شیوه نخست نیز اخذ شده باشد، نحوه انتقال آن به دادگاه مقصد حائز اهمیت است، زیرا این شواهد به دلیل ماهیت‌شان شکننده هستند و می‌توانند با دست زدن و بررسی نادرست؛ تغییر، آسیب یا از بین بروند (Electronic Evidence In Civil And Administrative Proceedings, 2019: 21).

بنابراین نیازمند اقدام‌های احتیاطی ویژه‌ای در هنگام انتقال هستند.

۳-۵. نحوه احراز هویت در شهادت الکترونیکی

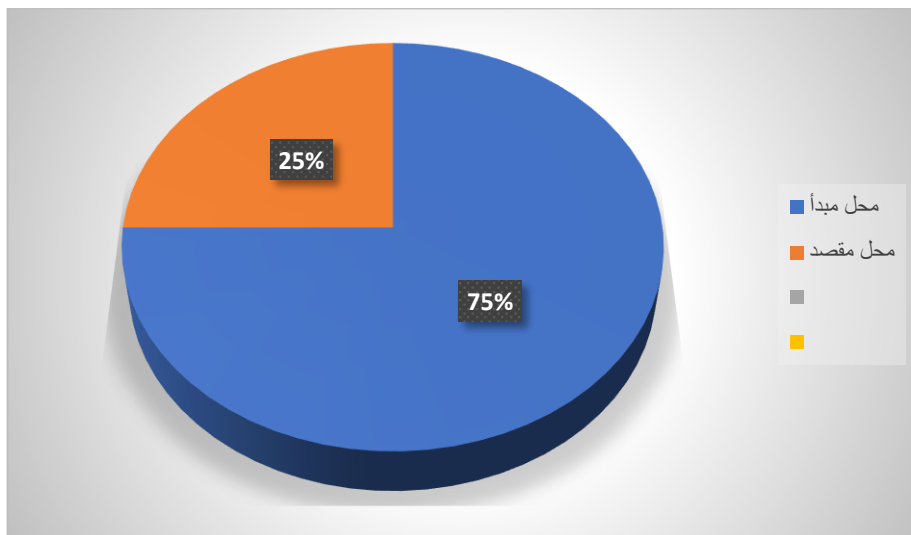
نمودار شماره ۵- احراز هویت

الف. گروهی از قضات برای احراز هویت شاهد، راه‌کارهای سنتی را دارای مقبولیت بیشتری می‌دانند؛ زیرا قضات ما از یک‌سو اصولاً آشنایی چندانی با ابزارهای مدرن نداشته و از سوی دیگر

آن‌ها در این خصوص آموزش‌های لازم را ندیده‌اند. حتی در شهادت معمولی هم؛ در حال حاضر قضات به صرف دیدن شناسنامه و کارت ملی اکتفا می‌کنند.

ب. به نظر این گروه، احراز هویت از طریق راه‌کارهای مدرن چون اثر انگشت بهتر می‌تواند جلوی جعل و جا زدن خود به جای دیگری را بگیرد. البته برخی از این قضات معتقدند هم‌سو با راه‌کار سنتی می‌توان از راه‌کارهای مدرن هم بهره گرفت و این دو تعارضی باهم ندارند، اما به نظر می‌رسد، تفکیک هویت دیجیتال از هویت فیزیکی مشکلاتی را در رابطه با قابلیت اطمینان ایجاد کند. دادگاه‌ها باید به دنبال شناسایی هویت نویسنده‌های داده‌های الکترونیکی به‌ویژه در شهادت مکتوب باشند. احراز هویت می‌تواند از راه‌های گوناگونی همانند امضای الکترونیکی، بررسی آدرس ایمیلی که سند از راه آن ارسال شده و یا شناسه‌های دیجیتالی استفاده کنند (Electronic Evidence In Civil And Administrative Proceedings, 2019: 23).

۳-۶. محل احراز هویت در شهادت الکترونیکی

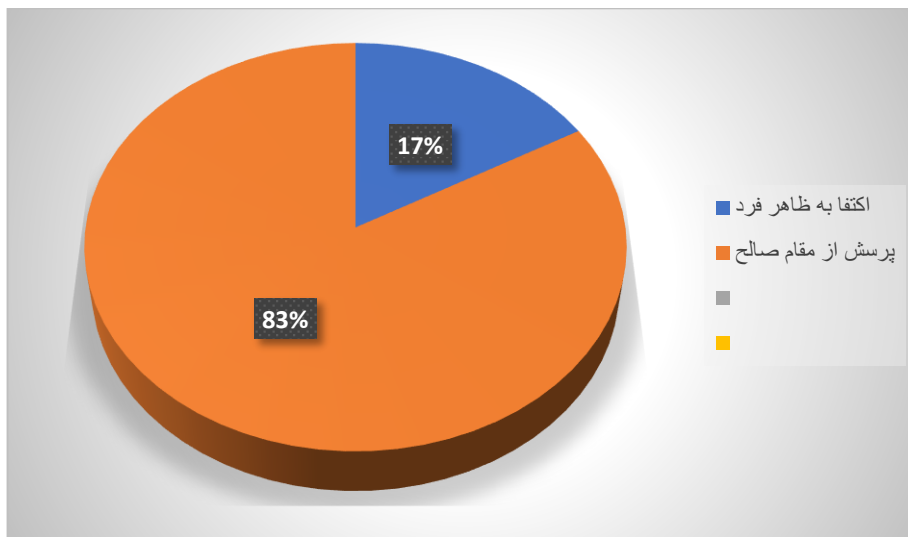

نمودار شماره ۶- محل احراز هویت

الف. بیش تر قضات محل احراز هویت را محل مبدأ دانسته، اعم از اینکه این موضوع یا در نزد مقام قضائی یا پلیسی یا دفتر خدمات قضائی صورت گرفته باشد و لزومی بر اینکه اقدام اضافه‌ای توسط آن‌ها صورت بگیرد، قائل نیستند. چراکه این دسته از قضات، شهادت از راه دور را همانند نیابت قضائی فرض کرده که اختیار برخی اقدام‌های قضائی به مقام قضائی دیگری محول شده است. یا حتی اگر این شهادت در دفتر الکترونیک و ... صورت بگیرد، باز بحث احراز هویت از طریق امضای الکترونیکی و ... خواهد بود که همگی این موارد در آن محل صورت می‌گیرد.

ب. گروه اقلیتی از قضات معتقدند؛ احراز هویت مقام قضائی مبدأ مانع از اقدام آن‌ها نمی‌شود. از این رو قضات مقصد نیز برای مثال در شهادت آنلاین می‌توانند مشخصات شاهد را پرسیده یا تصویر شناسایی‌اش را بخواهند و مطابقت آن با گفته مقام قضائی مبدأ را احراز کنند.

۳-۷. تشخیص مختار بودن شاهد در شهادت الکترونیکی

نمودار شماره ۷- اختیار شاهد

الف. بیشتر قضات معتقدند: «باید از مقام صالح^۱ که نزد او شهادت صورت می‌گیرد؛ پرس‌وجو صورت بگیرد. چراکه مقام صالح از نزدیک حالت فیزیکی شاهد را می‌بیند و راحت‌تر می‌تواند این موضوع را تشخیص دهد». از این رو می‌توان علاوه بر توجه به ظاهر و گفتار فرد؛ به گفته‌های این مقامات هم توجه کرد.

ب. در مقابل برخی قضات معتقدند: «حتی در شهادت حضوری برای مقام قضائی امکان تشخیص شهادت از روی اجبار و اختیار وجود ندارد، زیرا در ظاهر ممکن است حالت شخص عادی جلوه داده شود، اما برای مثال فرزندش را گروگان گرفته باشند». از این رو، قاضی نمی‌تواند همیشه موضوع را به درستی تشخیص دهد و همان‌طور که در حالت عادی به ظاهر و گفتار شخص اکتفا می‌شود؛ در اینجا نیز به همین صورت خواهد بود.

برخی محققان در کشورهای دیگر بر مبنای دیدگاه نخست چنین بیان کرده‌اند: «شهادت از راه دور در کودکان هنگام حضور در ویدئو کنفرانس از دقت، باورپذیری، سازگاری و اطمینان کم‌تری

۱. مقام صالح حسب مورد می‌تواند مقام قضائی، پلیسی یا کارمند دفتر خدمات قضائی باشد.

برخوردار است» (Bannon and Adelstein, 2020: 2). از این رو این کشورها برای سنجش گفتار شاهد از شیوه‌های جدیدتری استفاده شده تا بتوانند از چهره افراد دروغ‌گویی، اجبار و ... را کشف کنند. برای مثال برخی معتقدند: «استفاده از برنامه محیط مجازی مشترک^۱ به جای ویدئو کنفرانس از یک سو سهولت ضبط، رمزگذاری و امکان دنبال کردن موقعیت بدن را فراهم می‌کند و از سوی دیگر شهادت را به روش‌هایی ضبط می‌کند که امکان تجزیه داده‌ها برای ردیابی ژست‌های غیرکلامی و ... فراهم می‌شود» (Bailenson and others, 2006: 261).

نتیجه‌گیری

عدالت قضائی و اجرای آن منوط به داشتن یک نظام غنی و قوی دادرسی است که با روش‌ها و شیوه‌های علمی و عملی به نیازهای انسان امروز و پیچیدگی‌های مسائل مبتلا به او، اعم از قضائی و حقوقی پاسخ گوید. یک نظام دادرسی مطلوب آن است که در کوتاه‌ترین زمان، کم‌ترین هزینه و میزان اضطراب به افراد درگیر در روند رسیدگی را مورد توجه قرار دهد. شاهدان یکی از اشخاص درگیر در فرایند رسیدگی محسوب شده و نحوه تعامل با آن‌ها می‌تواند در زمان رسیدگی و هزینه‌های آن تاثیر به‌سزایی داشته باشد. از این رو شهادت از دور و به وسیله وسایل مدرن به‌همین منظور مفید به نظر می‌رسد. قانون‌گذار مجازات اسلامی امکان شهادت از راه دور را تحت شرایط تعذر حضور شاهد و احراز درستی انتساب در ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی پذیرفته و البته این موضوع به شرط آن است که مسائل امنیتی و اصول دادرسی عادلانه در آن رعایت شود. در میان فقها در این خصوص اختلاف نظر وجود دارد و این اختلاف نظر از آن‌رو است که برخی از آن‌ها در شهادت برای حضور فیزیکی موضوعیت قائل شده و برخی دیگر آن را شرط لازم نمی‌دانند. به نظر می‌رسد، در این میان در صورت برطرف کردن کاستی‌های امنیتی با توجه به قواعد لاضرر، عسر و حرج، مبنای عقلایی و ... می‌توان این نوع شهادت را موافق با شریعت دانسته و از آن به منظور خلوت‌تر کردن محیط دادگاه به‌ویژه در شرایط بحرانی فعلی مانند حادثه کرونا که تأکید فراوانی بر حفظ فاصله اجتماعی می‌شود، استفاده کرد. در بخش آخر مقاله با بررسی رویکرد قضات دادگاه کیفری یک استان تهران می‌توان گفت که آن‌ها مخالفت چندانی با این نوع شهادت نداشته و حتی راه‌کارهای مناسبی در خصوص نحوه اجرای آن دارند، اما در عمل از یک سو به دلیل نبود امکانات سخت‌افزاری کافی و از سوی دیگر مهیا نبودن شرایط معماری دادگاه‌های ایرانی گام‌های مؤثری در این خصوص برداشته نشده است. نویسندگان به منظور اعمال شهادت از راه دور به نحوی که قانون‌گذار مقرر کرده، پیشنهادها را به منظور اجرای درست آن بیان می‌دارد:

1. Collaborative Virtual Environment (CVE).

الف. مجهز کردن دادگاه‌ها به امکانات الکترونیکی مطمئن به گونه‌ای که دادگاه مبدأ و مقصد بتوانند به خوبی از این شیوه استفاده کنند و داده‌های خود را برای مدت طولانی سالم نگه دارند. در بسیاری از کشورها همانند لهستان «نمایه معتمد»، بلژیک «بایگانی الکترونیکی و دیجیتالی»، اسپانیا «پلت فرم» به منظور حفظ طولانی مدت اسناد به ویژه شهادت الکترونیکی در سطح ملی استفاده می‌شود.

ب. تهیه و نصب امکانات لازم در فضای دادگاه با رعایت شرایط معماری محیط، زیرا در بسیاری از مواقع برای مشخص کردن ویژگی‌ها و حرکات شاهد باید دوربین بسیار دورتر از او در مکان مناسبی کار گذاشته شود که این موضوع با توجه به محدودیت فضای دادگاه‌های ایران با مشکل جدی روبه‌رو است.

ج. استفاده از متخصصان حوزه فناوری اطلاعات به منظور امنیت محیط الکترونیک برای اطمینان از صحت محتوای شهادت، زیرا بسیاری از وسایلی که به منظور انتقال شهادت از راه دور به ویژه در شهادت آفلاین مورد استفاده قرار می‌گیرند، امکان خراش فیزیکی و یا شیمیایی داشته که گاه حتی آن را غیرقابل خوانش می‌کند.

د. پژوهشگاه قوه قضائیه ضمن ترجمه رهنمودهای لازم که در این خصوص توسط سازمان‌های بین‌المللی صادر شده، سمینارها و کنفرانس‌های لازم به منظور آموزش قضات دادرها و دادگاه‌ها برای استفاده از امکانات و تجهیزات شهادت از راه دور فراهم سازد.^۱

۱. برای اطلاعات بیشتر در خصوص این پیشنهادها و دیگر رهنمودهای لازم برای کشورها ر.ج به:

(Electronic Evidence In Civil And Administrative Proceedings, Ibid: 17 - 29)

منابع

۱. فارسی

- انصاری، مسعود و محمدعلی طاهری (۱۳۸۸): «دانش نامه حقوق خصوصی، جلد سوم، چاپ سوم، تهران: انتشارات جنگل».
- حاتمی، علی اصغر و مرضیه شرقی (۱۳۹۷): «تأملی در ضرورت احراز عسر و حرج در محاکم جهت صدور حکم و گواهی عدم امکان سازش در کلیه طلاق‌ها»، *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، سال دهم، شماره نوزدهم.
- حسن‌زاده، مهدی (۱۳۹۱)، «اثر تعذر حضور شاهد برای ادای گواهی»، *فصلنامه حقوق اسلامی*، سال نهم، شماره سی و پنجم.
- خدادادی، ابوالقاسم و علی خالدی (۱۳۹۵): «شهادت از راه دور (تحلیل ماده ۱۸۶ قانون مجازات اسلامی)»، *پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی*، شماره ۷ (پیاپی).
- سالارزایی، امیرحمزه (۱۳۹۶): «مناقشه بر مختار صاحب کفایه پیرامون مفردات و مفاد قاعده‌ی لاضرر»، *جستار فقهی و اصولی*، سال سوم، شماره پیاپی هفتم.
- صانعی، یوسف (۱۳۸۸): *استفتائات قضایی*، جلد اول، چاپ سوم، قم: انتشارات پرتو خورشید.
- عظیم‌زاده، شادی (۱۳۹۸)، *کمک حافظه آئین دادرسی کیفری*، جلد دوم، چاپ دوازدهم تهران: انتشارات دوراندیشان.
- علوی، سیدجعفر و غلام‌حیدر رضوانی (۱۳۹۸): «بررسی نظریه مشهور در شهادت بر شهادت»، *آموزه‌های فقه مدنی*، شماره بیست.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۹): *قواعد فقه*، جلد اول، چاپ پنجاه و ششم، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مجتهدی شبستری، محمد (۱۳۹۰): *نقدی بر قرائت رسمی از دین*، چاپ چهارم، تهران: طرح نو.
- مفتخر، فرشته و طیبه بلوردی (۱۳۹۷): «شهادت به سبک مجازی»، *کنفرانس ملی اندیشه‌های نوین و خلاق در مدیریت، حسابداری، مطالعات حقوقی و اجتماعی*.
- مومن‌قمی، محمد (۱۳۸۰): *مبانی تحریر الوسیله*، جلد اول، چاپ اول، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- مهاجری، علی (۱۳۹۷): *آیین رسیدگی در دادسرا*، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات فکرسازان.
- مهرافشان، علیرضا (۱۳۹۰): «دادرسی مجازی، مفهومی نوین در عدالت قضایی»، *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، سال سوم، شماره پنجم.
- مهرافشان، علیرضا (۱۳۹۳): «رسیدگی به اتهام از طریق ویدئو کنفرانس»، *مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز*، دوره ششم، شماره چهارم، زمستان.
- میرسعیدی، سیدمنصور (۱۳۹۸ - ۱۳۹۹): *تقریرات فقه استدلالی*، دوره دکتری، دانشگاه علامه طباطبایی.
- نژندی‌منش، هیبت‌الله و وحید بذار (۱۳۹۸): «شهادت از طریق ویدئو کنفرانس و رویه دادگاه‌های بین‌المللی در پذیرش آن»، *آموزه‌های حقوق کیفری*، شماره هفدهم.

٢. عربی

- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي (١٤٢٤-٢٠٠٣)، السنن الكبرى، الطبعة الثالثة، بيروت: دارالكتب العلمية.
- العزى، فيصل مساعد (٢٠٠٧)، و أثر الإثبات بوسائل التقنيه الحديثه على حقوق الإنسان (رساله ماجستير)، الرياض: جامعه نايف العربية للعلوم الأمنيه.
- شهيداول، شمس الدين محمد بن مكى العاملى (١٣٩٨)، مباحث حقوقى لمعه دمشقيه، ترجمه: سيدعباس حسيني نيك و ابوالفضل احمدزاده، چاپ پانزدهم، تهران: مجد.
- شهيدثانى، زين الدين بن علي (١٣٩٩)، تحرير الروضه فى شرح المعه، تلخيص كتاب: الروضه البهيه فى شرح المعه دمشقيه، تلخيص كنده: عليرضا امينى و محمدرضا آيتى، جلد اول، چاپ بيست و دوم، قم: نشر كتاب طه.
- عطيه عبدالباقى، ابراهيم (٢٠١٥)، «أداء الشهاده بوسائل الاتصال الحديثه فى منظور الفقه الإسلامى»، مجله كليه الشريعه و القانون بطنطا، جامعه الازهر، المجلد ٣٠، العدد ٤.
- غزالى، أبو حامد محمد بن محمد الطوسى (١٤١٣ - ١٩٩٣)، المستصطفى من علم الاصول، تحقيق: محمد عبد السلام عبدالشافى، بيروت: دارالكتب العلميه.
- كلينى، ابوجعفر محمد بن يعقوب (١٤٠٧)، الكافى، چاپ چهارم، تهران: دارالكتب الاسلاميه.
- متقى هندی، على بن حسام الدين (١٤٠٥ - ١٩٨٥): كنز العمال فى سنن الأقوال و الأفعال، المجلد السابع، بيروت: مؤسسه الرساله.

انگلیسی

- Bannon, Alicia and Adelstein, Janna (2020); The Impact of Video Proceedings on Fairness and Access to Justice in Court, Brennan Center for justice at New York University School of Law, Published September 10.
- Dixon Jr., Herbert B. (2008); Remote Witness Testimony in Criminal Trials: Technologically Inevitable or Constitutionally Doomed?, Published in 'The Judges' Journal, Volume 47, Number 4.
- Electronic Evidence In Civil And Administrative Proceedings (2019); Guidelines Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 January.
- Garofano, Anthony (2007); Avoiding Virtual Justice: Video-Teleconference Testimony in Federal Criminal Trials, Catholic university Law Review, Volume 56, Issue Winter.
- Havener, Shannon (2014); Effects of Videoconferencing on Perception in the courtroom, Approved April by the Graduate Supervisory Committee: Nicholas Schweitzer, Chair Jessica Salerno Deborah Hall, Arizona state university.
- ICC (2021); Trial Chamber V, case of The Prosecutor v. Alfred Rombhot Yekatom and Patrice-Edouard Ngaïssona, ICC-01/14-01/18, 19.03.2021.
- Izzo, Norma C. (2020); How Litigators Are Confronting COVID in the Courtroom, More on This Topic: <https://www.americanbar.org/groups/litigation/committees/trial-practice/articles/2020/covid-19-video-testimony-courtrooms> .

- Jeremy N. Bailenson; Ailenson, Jim Blascovich, Andrew C. Beall, and Beth Noveck (2006); Courtroom Applications of Virtual Environments, Immersive Virtual Environments, and Collaborative Virtual Environments; Law & Policy, Vol. 28, No.2, April.
- Lederer, Fredric (2009); The Legality And Practicality Of Remote Witness Testimony, Available at: <https://scholarship.law.wm.edu/popular-media/498>.

تارنما

- محسنی اژه‌ای؛ «بخش نامه رسیدگی غیرحضوری»، ر.ک:
<https://www.mizanonline.com/fa/news/602767/> Lastvisited on April 28d' 2020.
- مدرسی، محمدتقی، «شهادت از راه دور»، ر.ک:
<http://almodarresi.com/> Lastvisited on April 28d' 2020.
- مظاهری، حسین، «روش‌های نوین اثبات»، ر.ک:
<http://www.almazaheri.ir/farsi/Index.aspx?TabID=0903&CategoryNum=189&CategoryName>. Lastvisited on April 28d' 2020.
- مقتدایی، مصطفی، «درس خارج فقه در باب شهادت»، ر.ک:
<http://www.shiadars.ir/fa>. Lastvisited on April 28d' 2020.
- مکارم‌شیرازی، ناصر «شهادت از راه دور»، ر.ک:
<https://makarem.ir/main.aspx?typeinfo=21&lid=0&catid=0&mid=266147>.
Lastvisited on April 28d' 2020.
- وجدانی، قدرت‌الله، «درس خارج فقه در باب شهادت»، ر.ک:
<http://www.shiadars.ir/fa>. Lastvisited on April 28d' 2020.
- هاشمی شاهرودی، محمود؛ «شهادت از راه دور»، ر.ک:
<https://www.hashemishahroudi.org/fa/questions/349>. Lastvisited on April 28d' 2020.